

HOFJESKRANT

Nieuwsbrief van de Stichting Landelijk Hofjesberaad

nummer 47, voorjaar 2021

**VIJFDE DEEL VAN DE
HOFJESREEKS**

**HENDRICK DE
KEYSER NIEUWE
EIGENAAR VAN
TEYLSERS HOFJE**

Verder in dit nummer: Van de Voorzitter • Verslag digitale najaarsvergadering • Nieuwe deelnemer: Utrechts Monumentenfonds • Hofjesnieuws • Boekennieuws

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

LANDELIJK

HOFJESBERAAD

LANDELIJK HOFJESBERAAD

De Stichting Landelijk Hofjesberaad is bedacht op 8 april 1997 en daadwerkelijk opgericht op 4 juni 1997.

BESTUURSSAMENSTELLING:

H. van Eesteren, voorzitter (070-350 63 48)

J.H. Willemink, penningmeester (023-528 84 36)

Mw M.P.C. Gielink, secretaris (070-383 16 70)

C.N.L.M. Regout, lid

C.A.M. Schinck, lid (071-361 89 10)

HOFJESKRANT

De *Hofjeskrant* is voor geïnteresseerden op aanvraag beschikbaar. Bestuursleden van de aangesloten hofjes krijgen de krant automatisch op hun huisadres. Op de website van het LHB is de *Hofjeskrant* ook te downloaden en/of te lezen.

SECRETARIAAT

STICHTING LANDELIJK HOFJESBERAAD

Vooruitgangstraat 167, 2032 RK Haarlem

Contactpersoon: Joke Slootheer

Het secretariaat is te bereiken van

09.00 - 13.00 uur op 023 - 5400644

of via info@hofjesberaad.nl

www.hofjesberaad.nl

AANMELDING NIEUWE DEELNEMERS

Voor meer informatie over het Landelijk Hofjesberaad en/of de mogelijkheden voor aansluiting bij het beraad kunt u zich richten tot Joke Slootheer (secretariaat).

Natuurlijk zijn wij ook zeer geïnteresseerd in uw reactie op de *Hofjeskrant*. Belt of mailt u gerust, ook als u een actieve bijdrage wilt leveren aan het werk van de stichting.

ADVERTEREN IN DE HOFJESKRANT?

Neem dan contact op met het secretariaat
info@hofjesberaad.nl

COLOFON

Uitgave van het Landelijk Hofjesberaad.

Verschijnt tweemaal per jaar: voorjaar en najaar

ISSN: 1872-5619

Redactie: Henk Looijesteijn

Vormgeving: Tekst in Vorm, Joke Slootheer

Foto's: Willem Brand, Henk Looijesteijn,

André Russcher, Joke Slootheer,

Piet Verhoeven en Jan Willemink.

Druk: Paswerk Grafisch, Cruquius

VOORJAARSBIJEENKOMST

Op zaterdag 12 juni a.s. zal het Landelijk Hofjesberaad te gast zijn bij Stichting Proveniershuis Edam. U bent vanaf 10.00 uur van harte welkom in de Grote Kerk.

Het Poptaslot te Marsum.

Het Proveniershuis te Edam.

VAN DE VOORZITTER

De coronapandemie houdt ons onverminderd bezig. Gelukkig lijkt er licht aan het einde van de tunnel te komen met een belangrijke rol voor het vaccinatieprogramma.

In mijn voorwoord in de *Hofjeskrant* van vorig jaar oktober sprak ik nog de hoop uit dat de najaarsvergadering in Utrecht kon doorgaan, maar toename van het aantal positieve tests en ziekenhuisopnames dwong de overheid tot aanscherping van de maatregelen. Wij hebben toen snel een digitale bijeenkomst georganiseerd. Een goed alternatief, maar qua beleving niet te vergelijken met een live bijeenkomst in een historische omgeving. In deze krant treft u een samenvatting van deze online vergadering aan van Henk Looijesteijn.

Hopelijk kunnen wij elkaar op 12 juni weer fysiek ontmoeten in Edam. De Grote Kerk heeft ruim voldoende zitplaatsen om anderhalve meter afstand te kunnen houden. Tijdens de bijeenkomst zal de heer Twisk, directeur Monumentenwacht Noord Holland, een inleiding houden over 'Planmatig onderhoud aan een monument'. Het was de bedoeling dat in deze vergadering het laatste deel van de Hofjesreeks over hofjes in Europa gepresenteerd zou worden. Op verzoek van auteur Henk Looijesteijn is de presentatie verschoven naar de bijeenkomst in november.

In de Nieuwsbrief van april heeft u kun-

nen lezen, dat Jan Willeminck niet in de bijeenkomst van juni maar in die van november zal terugtreden. Voorts zal ik een jaar langer aanblijven tot november 2022, wanneer ik de statutaire leeftijdsgrens van 75 jaar heb bereikt. Het bestuur leek het niet verstandig, dat voorzitter en penningmeester in hetzelfde kalenderjaar terugtreden.

Op 19 februari hebben wij een brief geschreven aan Minister van Binnenlandse Zaken Ollongren over de door haar aangekondigde en door de Tweede Kamer afgedwongen bevrozing van de huren in 2021. In de brief deelt zij mee, dat een bedrag van € 200 miljoen beschikbaar is voor compensatie van corporaties en grote verhuurders in de sociale sector en dat voor kleinere verhuurders onderzocht zal worden hoe deze groep gecompenseerd kan worden. Binnenkort vindt op verzoek van het Ministerie een gesprek met ons plaats over hoe de compensatie zou kunnen worden vormgegeven.

Zoals ieder jaar wordt ook dit jaar een huismeesterbijeenkomst georganiseerd. Vanwege de pandemie kon de bijeenkomst vorig jaar helaas niet doorgaan. Het Poptagasthuis in Marsum heeft evenals vorig jaar aangeboden de bijeenkomst te

organiseren. Wij zijn verheugd dat onze huismeesters op donderdag 14 oktober te gast mogen zijn in dit prachtige historisch erfgoed.

Tenslotte nog een bijzonder nieuwtje. De Stichting Huybert van Olden heeft ons gevraagd deelnemer te mogen worden van het LHB. De door nazaten van Huybert van Olden opgerichte Stichting vervult na 250 jaar alsnog de wens van de erfflater een hofje te stichten in Arnhem. Het wordt een volgens de eisen van de huidige tijd gebouwd hof, dat qua architectuur geïnspireerd is op het uiterlijk van een 17de-eeuws hofje, inclusief een regentenkamer. Mocht u nieuwsgierig zijn hoe het hof er uit gaat zien, hierbij een link naar de website <https://www.huybertvanoldenhofje.nl/>. Aangezien het vergunningstraject nog moet worden doorlopen, hebben wij de Stichting in eerste instantie toegelaten als aspirant deelnemer.

Graag wens ik u veel leesplezier,

Huib van Eesteren

VERSLAG DIGITALE NAJAARSBIJEENKOMST

Nadat de voorjaarsbijeenkomst moest worden afgelast vanwege de pandemie, kon dit keer de najaarsbijeenkomst alleen digitaal doorgang vinden, met dank aan het inmiddels nu wereldwijd een begrip geworden Zoom.

Op 7 november 2020 kwam het bestuur in minimale bezetting bijeen in het Van der Valk-hotel in Sassenheim: aanwezig waren uiteraard voorzitter Huib van Eesteren, penningmeester Jan Willemink, secretaris Marielle Gielink en Joke Slootheer. Verder woonde ook Dick de Boer, schrijver van het vijfde deel van de Hofjesreeks, de vergadering bij omdat hij nadien zijn boek zou presenteren via Zoom, en het eerste exemplaar virtueel zou worden aangeboden aan Susan Lammers, directeur van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE).

Nadat de Amsterdamse hofjes al hun gastvrijheid moesten uitstellen, gold dat dit keer voor de Utrechtse hofjes, die een mooi programma hadden samengesteld dat helaas geen doorgang kon vinden. Niettemin bedankte Huib hen hartelijk

voor hun inspanningen in de hoop dat een bijeenkomst in Utrecht op een later tijdstip kan plaats vinden. In deze vergadering werd door de penningmeester eerst de financiële verantwoording over het jaar 2019 afgelegd. Jan Willemink stipte enkele hoofdpunten aan in zijn verslag; zo waren de verzendkosten van de *Hofjeskrant* opgelopen, omdat er meer kranten werden afgenomen. De bestuurskosten waren lager omdat er nog geen afscheidsdiner voor Hanneke Baars had plaats kunnen vinden. Voor de Hofjesreeks is een apart fonds, waarin al voldoende in kas om het laatste deel te financieren, en een groot deel van het positieve jaarresultaat van 2019 werd toegevoegd aan het fonds hofjesboeken. Wel is de verkoop in 2019 wat tegenvallen – het bestuur gaat in de persoon van bestuurslid Cees Schinck de verkoop van

de boekjes flink bevorderen. Verder wees Jan erop dat de kosten per landelijke bijeenkomst zijn gestegen nu er inmiddels ruim 90 deelnemers zijn die de bijeenkomsten bijwonen. In de toekomst wordt daarom een reservering gemaakt voor landelijke bijeenkomsten zodat deze ook in kleinere steden met weinig hofjes, of slechts maar een, kunnen worden gehouden. Van grotere steden mag verondersteld worden dat een groter deel van de kosten van deze bijeenkomst door een aantal hofjesbesturen in de betreffende stad gedragen kunnen worden.

Via Zoom bevestigde Raymond Brood van de kascommissie, mede namens zijn medelid Jan Bos, dat zij het bestuur decharge verlenen voor het financiële beleid over 2019. Men kan maximaal twee jaar deel uitmaken van de kascommissie;

Jan Bos heeft zijn termijn van twee jaar erop zitten, zodat hij onder grote dankzegging aftrad en werd opgevolgd door Menco Menalda van het Raepenhofje. Jan Willemink lichtte vervolgens de begroting voor 2021 toe: de bestuurskosten zullen dat jaar oplopen omdat Huib en Jan in het voorjaar de acht jaar bestuurslidmaatschap hebben volgemaakt en ook van Hanneke Baars nog afscheid moet worden genomen. De eerder afgesproken verhoging van de bijdragen van de deelnemers met € 10,- per jaar is uitgesteld omdat er ten gevolge van de pandemie veel minder uitgaven zijn gedaan.

Na de begroting bracht Jan ook nog verslag uit van het zonneveldenoverleg, waarover elders meer, en werd de bijeenkomst afgesloten met enige aankondigingen en de rondvraag. Piet Verhoeven vroeg daarbij het bestuur onder andere om in de volgende bijeenkomst aandacht te besteden aan de nieuwe Omgevingswet, die vermoedelijk zal worden ingevoerd met ingang van 1 januari 2022; hem werd toegezegd dat het bestuur zal beoordelen of volgend jaar aan deze nieuwe wetgeving aandacht geschonken kan worden. Vervolgens sloot Huib de huishoudelijke vergadering onder dankzegging aan de 42 vertegenwoordigers van de aangesloten hofjes, die de moeite hadden genomen deze Zoombijeenkomst bij te wonen.

Meteen na de huishoudelijke vergadering volgde de presentatie van het vijfde boek van de Hofjesreeks, *'Tussen Goidscameren en Hofjes'*, door de schrijver ervan, emeritus professor middeleeuwse geschiedenis Dick de Boer. Dit deel van de reeks behandelt de oorsprong en opkomst van het hofje in de late middeleeuwen, tot ongeveer het jaar 1600, en is verschenen in een oplage van 800 boekjes. Dick vertelt hoe het kenmerkende Nederlandse hofje eigenlijk een zeventiende-eeuwse erfenis is, met middeleeuwse wortels, en hoe middeleeuwse instellingen dikwijls geleidelijk aan in een hofje veranderden, zoals het Margarethenhofje in Utrecht dat is begonnen als rijtjes woningen rond de binnenplaats behorend bij een gasthuis. Dick omschreef de middeleeuwse hofjes, net als andere middeleeuwse verbanden als buurten, gilden en broederschappen, als een grotendeels stedelijke ontwikkeling waar veel mensen niet meer konden terugvallen op de hechte verbanden van familie en dorp elders. Hofjes boden dus een soort ersatzfamilie, waarbij de bewoners van hofjes ook de gebeden voor het zielenheil van de stichter op zich namen, iets wat anders werd verwacht van de ei-

Mariëlle Gielink

gen verwanten. Dick besprak ook het verschijnsel van de hofjes gesticht door Jeruzalemvaarders, bedevaartgangers die zich helemaal naar het Heilige Land waagden, en bij terugkeer dikwijls hofjes stichtten, soms met een kapel daarbij. Helaas is van die middeleeuwse hofjes weinig overgebleven, meestal zijn de hofjes naderhand verbouwd.

Na de presentatie werd door Huib het eerste exemplaar virtueel overhandigd aan de inmiddels via Zoom ook aanwezige Susan Lammers, directeur van de RCE, die inmiddels al een exemplaar thuis had ontvangen en er al met veel plezier in had gelezen. Zij herinnerde zich met haar zusje wel eens bij de Haagse hofjes van de Lammersstichting naar binnen te hebben gekeken en gefantaseerd te hebben over hoe ze daar ooit zouden wonen, en het door Dick beschreven Borro's hof

in Zutphen staat in de stad waar haar vader vandaan kwam. Lammers viel op hoe draagkracht en devotie de mate van de gift aan de armen bepaalden, en las met veel belangstelling over de stichteressen van hofjes. Ze beloofde dat het boek een prominente plaats krijgt in de bibliotheek van het RCE.

Hiermee kwam een einde aan de bijeenkomst: een borrel zat er dit keer niet in. Het was een bijzondere vergadering van het Landelijk Hofjesberaad, zo via Zoom. Soms was duidelijk dat niet alle deelnemers nog even vertrouwd waren met het programma en hun computer niet op geluidloos hadden ingesteld. Toch is het te hopen dat het bij deze ene keer blijft, omdat vergaderingen als deze toch ook ontmoetingsplekken zijn; de gesprekjes over koffie en lunch en de wandelingen worden toch zeer gemist.

Dick overhandigt op anderhalve meter afstand het tweede exemplaar aan Huib.

VOORTGANG ZONNEVELDENOVERLEG

Zoals ook uitgebreid is besproken tijdens de digitale najaarsvergadering is de LHB-werkgroep zonnevelden (zie ook *Hofjeskrant* 45, voorjaar 2020, bladzijden 3 en 5; *Hofjeskrant* 46, najaar 2020, bladzijde 16) nog altijd druk bezig.

Het doel van het zonneveldenoverleg is het vinden van alternatieve mogelijkheden voor de verwach-

te eis van de regering dat de eigenaren van rijksmonumenten vóór 2030 40 procent CO2-reductie tot stand brengen. Daarbij wordt gedacht aan het inrichten van zonnevelden op agrarische gronden in hofjesbezit, waarbij gehoopt wordt vier voordelen te kunnen behalen: een hogere opbrengst voor de grondeigenaren dan de agrarische pacht; het goedkoop kunnen inkopen van de zonneveldenstroom voor de hofjes; geen verplichting voor hofjes om de gebouwen te verduurzamen; en de mogelijkheid dat andere hofjesbesturen kunnen mee participeren door voor de plaatsing van zonnevelden tijdelijke rentedragende leningen te verschaffen. Stan Verheijen, ondernemer en eigenaar van Solar Green Point, is als ontwikkelaar voor eigen rekening en risico deze mogelijkheden aan het onderzoeken voor een aantal deelnemers met grond, met voornamelijk

wisselend resultaat. Met Thomas van den Berg van het Ministerie van OC&W is Jan Willemink herhaaldelijk in gesprek geweest over de wettelijke obstakels die er nu nog zijn: volgens de postcoderegeling moet stroom worden geleverd binnen de straal van tien kilometer waar het wordt geproduceerd, en daarnaast moet de CO2-reductie zijn gerealiseerd in het gebouw of op de naastgelegen gronden. De regering Rutte III wilde hier niet aan meewerken; pas na de verkiezingen kan duidelijk worden hoe een nieuwe regering hier in staat. Vanwege de pandemie is zonder meer alles vertraagd. Het zal dan ook nog lang geen duidelijke uitkomst hebben. Weliswaar is Jan Willemink aftredend bestuurslid, maar namens het Landelijk Hofjesberaad zal hij zich ook nadien blijven bezig houden met de ontwikkelingen rond de zonnevelden.

NIEUW BESTUURSLID

In november 2021 treedt Raymond Brood (62) als penningmeester toe tot het bestuur. Hij is sinds 2007 regent penningmeester van Stichting Hofje Codde & van Beresteyn (CvB) en sinds enkele jaren ook van Het Gravinnehof. Na zijn studie rechten in Rotterdam ging hij in 1982 werken in de financiële dienstverlening, achtereenvolgens bij ABN (AMRO), Aegon en MeesPierson. In 1999 stapte hij over naar consultancy inzake Employee Benefits (Pensioenen, arbeidsongeschiktheid, ziektekosten e.d.), zowel in Nederland als voor West-Europa. In 2018 richtte hij met een aantal mensen Workmetrics BV op, een consultancybedrijf met betrekking tot data-analyse omtrent personeel. Sinds 2000 is Raymond ook actief in de politiek, eerst voor de VVD en de laatste twee jaar voor 50PLUS. Hij stond tweede op de lijst voor de Tweedekamerverkiezingen, en hoewel dat niet is gelukt kent hij de weg naar Den Haag goed.

Toen in 2019 werd gevierd dat het hofje van CvB een halve eeuw op de huidige locatie stond organiseerde Raymond het symposium Vrij in Verbondenheid. Het doel was om lessen te trekken uit eeuwen hofjesleven voor onder andere ouderenhuisvesting in de toekomst. Er zijn heel wat mensen die initiatieven willen nemen

om een nieuw hofje of woongemeenschap te starten maar het is niet makkelijk dat ook te realiseren. Er werden thema's besproken als de sociale samenhang binnen een hof, de betekenis voor de omgeving, de bouwvormen, het besturen en de financiën. Met ongeveer 80 aanwezigen was het een zeer geslaagde meeting.

Op dit moment is Raymond met het CvB-bestuur bezig om te kijken of in de geplande nieuwbouw in Haarlem Zuid

West hofjes of woongemeenschappen kunnen worden gerealiseerd. Dat is een traject van volharding maar hij is positief dat het gaat lukken. Hem is opgevallen dat bij de recente verkiezingscampagnes de meeste partijen hofjes zien als een belangrijke vorm van ouderenhuisvesting. Met zijn financiële achtergrond, zijn politieke en (hofjes)bestuurlijke ervaring wil hij graag de belangen van hofjes helpen behartigen.

Woningen van het Bruntenhofje te Utrecht.

NIEUWE DEELNEMER

UTRECHTS MONUMENTENFONDS (DEEL 2)

In maart 2020 diende zich een nieuwe deelnemer aan: het Utrechts Monumentenfonds (UMF), eigenaar van vijf historische hofjes in de Domstad. Het UMF vierde in 2018 het vijfenzeventigjarig bestaan: het werd opgericht in 1943 door de vereniging Oud Utrecht en de gemeente Utrecht, met als doel te waken over het historische hart van de provinciehoofdstad en restauraties van monumenten te ondersteunen. In de vorige *Hofjeskrant* kwamen de Margarethenhof en de Mieropskameren aan de orde; in deze worden de andere drie hofjes uit het bezit van het UMF besproken, de Bruntenhof, de Pallaeskameren en het hofje van de Fundatie Maria van Pallaes in de Wulpstraat.

Deze hofjes komen voort uit de liefdadige bepalingen van twee vooraanstaande bewoners van Utrecht, die beiden graag zagen dat hun goedgeefsheid voor het nageslacht duidelijk zichtbaar zou zijn. De Bruntenhof was het werk van de zeer rijke advocaat en grootgrondbezitter Frederik Brunt (c. 1530-1622), de Pallaeskameren, en later de Fundatie in de Wulpstraat, kwamen voort uit de liefdadigheid van de rijke en vooraanstaande Utrechtse dame Maria van Pallaes (1587-1664). Beide hofjesstichters waren van katholieke huize, en hun stichtingen waren van meet af aan, en nog altijd, zeer herkenbaar in het Utrechtse straatbeeld. Beide stichtingen werden, net als de

Mieropskameren, gebouwd aan de rand van de middeleeuwse stad, vlak achter de stadswallen.

In het geval van de Bruntenhof was dat ook nog eens omdat de stichter daar vlakbij woonde, in een stadskasteeltje genaamd Groot Lepelenburg. Hoewel Frederik Brunt stamde uit een vooraanstaand Amsterdams geslacht en grond bezat in het gewest Holland – met onder andere een landgoed in Rijswijk – woonde hij al sinds 1578 in Utrecht. Het beviel hem daar zeer goed, en hij besloot daar een hofje te stichten. Hij kocht daartoe in 1621 het kleinere buurhuis Klein Lepelenburg met het daarbij behorende land aan. Klein Lepelenburg werd van Groot Lepelenburg gescheiden door een

Renaissancepoortje van Klein Lepelenburg, dat als hoofdgebouw deel uitmaakt van het Bruntenhofje.

De tuin van het Bruntenhofje is overdag toegankelijk voor het publiek.

steeg: daarlangs werden vier van de vijftien kameren gebouwd, met een poort ertussen die naar de tuin erachter leidde. Dit werden de kameren aan de Bruntensteeg. Naast Klein Lepelenburg verzeen aan de straat nog eens elf kamers; deze straat heet tegenwoordig de Bruntenhof. De huisjes werden kort na elkaar gebouwd en staan grotendeels nog overeind: de huisjes aan de Bruntenhof hebben op één na in 1979 keukentjes aangebouwd gekregen, de vier woningen in de Bruntensteeg zijn toen tot twee woningen aangevoegd. Klein Lepelenburg werd voorzien van een renaissance toegangspoort bestaande uit Toscaanse zuiltjes met leeuwenmaskers en andere versieringen; boven de poort werd een gevelsteen geplaatst, waarvan de tekst reeds lang is overgeschilderd en onbekend is, en daarboven een wapenschild, geflankeerd door putti, dat ook is overge-

schilderd maar nog wel herkenbaar het stichtingsjaar 1621 toont. Het is mogelijk dat Brunt nog zelf daartoe opdracht gaf – Klein Lepelenburg mocht namelijk nooit verkocht worden en moest in handen van de familie blijven als regentenhuis van de fundatie, waar Brunts erfgenamen bijeen kwamen om het hofje te besturen en gebruik te maken van de tuin die erachter lag, en die nog altijd onderdeel is van het complex.

Brunt ging niet over één nacht ijs, en breidde zijn hofje steeds meer uit. Aanvankelijk bepaalde hij in zijn testament in december 1620 dat hij een hofje van zes kameren wilde stichten, maar dat werd in de fundatiebrief van februari 1621 al tien kameren, ‘ter eere van Godt Almachtich’. Een half jaar maakte hij een aanvulling op de fundatiebrief en kwamen er nog zes woningen bij, bestemd

voor ‘eerlicke vroomen ende deuchtsame personen sonder reproche’. Daarvan stonden er al drie overeind – een duidelijk teken dat de oude heer het niet aan zijn erfgenamen overliet maar nog bij leven aan de bouw was begonnen. Hij schonk ook een bedrag van 5500 gulden waarvan de rente diende om de proven voor de bewoners en het onderhoud van het hofje van te betalen. Omdat Brunt katholiek was, alhoewel hij daartoe geen bepalingen had gemaakt, wezen zijn erfgenamen de woningen altijd toe aan katholieken. Zelf bleven ze ook katholiek: de laatste regentes uit de familie droeg in 1756 het hofje over aan een administrateur, die het bestuur ook vaak in de familie hield, totdat in 1976 het vermogen van de fundatie zo laag was geworden en de noodzaak van restauratie zo hoog dat de laatste administrateur de Bruntenhof overdroeg aan het Utrechts Monumentenfonds.

Dat restaureerde het complex tussen 1979 en 1981 en herstelde de bijbehorende tuin, waar tientallen jaren een bloemist had gezeten. De woningen worden tegenwoordig marktconform verhuurd, maar tot 2004 woonde er nog een dame die al sinds 1968 in het hofje woonde en zich de tijd kon heugen dat de woningen nog echt vrijwoningen waren.

Drie jaar nadat de Bruntenhof aan het Utrechts Monumentenfonds werd overgedragen, kwamen ook de woningen van de Fundatie van Maria van Pallaes in handen van het UMF. Daarbij ging het deels om de twaalf godskamers van Maria van Pallaes in de Agnietenstraat, aan de zuidkant van de oude stad. Die werden daar in 1651 gebouwd in opdracht van een andere katho-

Oude foto's van het Bruntenhofje en de poort naar de tuin.

De Pallaeskameren aan de Agnietenstraat.

lieke en rijke Utrechtse, Maria van Pallaes (1587-1664), weduwe van Hendrick van Schroyesteijn († 1630), advocaat voor het Hof van Utrecht. Zij behoorde tot een oud en vooraanstaand Utrechts geslacht dat net als de Brunten katholiek bleef na de Reformatie. Ongetwijfeld kende Maria Frederik Brunt uit het katholieke milieu. In tegenstelling tot Brunt trouwde Maria, maar ook al kreeg ze zes kinderen met haar echtgenoot, slechts één van hen overleefde haar, een dochter die rond 1650 als enig kind overbleef en Karmelietes was in Antwerpen. Als non had ze het vermogen van haar moeder niet van node, en Maria had geen kleinkinderen. Daarom besloot ze haar vermogen te besteden aan twaalf vrijwoningen voor armen, een rijtje van woningen bestaande uit een boven- en een benedenkamer, met daarachter een gezamenlijke tuin met daarin de privaten. Daarbij werd ook een Refectiehuis gebouwd, met een refectiekamer, waar de armen gezamenlijk konden eten, en waar het bestuur van de fundatie bijeenkwam om te vergaderen. Het Refectiehuis werd voorzien van een poort en een gevelsteen, waarop Maria van Pallaes al in 1651 liet uitbeitelen dat ze werd gedreven door 'liefde Goodts', niet om de gunst van de wereld maar om een plekje in de Hemel. Niettemin liet ze boven de steen ook haar wapenschild aanbrengen, en boven de

deuren van de woningen werden in de houten deurstijlen de wapenschildjes van haar man en van haarzelf uitgesneden; op deze wijze liet ze ook duidelijk merken van stand te zijn. Na haar dood werd ze op grootse wijze begraven in de Domkerk; de gunst van de wereld vond ze toch belangrijk genoeg om van haar rang en stand te gewagen.

In tegenstelling tot veel andere hofjestichters kwamen de gebouwen van de fundatie ruim voor haar dood tot stand. Maria van Pallaes was jaren bezig met haar

nalatenschap en haar stichting, en bepaalde welke goederen en gelden na haar dood aan de fundatie zouden komen; in 1662 stelde ze tenslotte een fundatiebrief op, waarbij ze vier erfgenamen en executeurs benoemde, die haar fundatie zouden beheren en zelf hun opvolgers mochten kiezen. Omdat er twee van deze personen bedankten voor de eer, behield de fundatie twee bestuurders. De kameren waren bestemd voor vrije bewoning door arme oude mensen die geen andere ondersteuning kregen, twee per huisje – of een echtpaar, of anders twee alleenstaande mannen of alleenstaande vrouwen – waarbij voorrang werd verleend aan burgers van Utrecht boven niet-burgers. Hoewel Maria van Pallaes overtuigd katholiek was, werden de woningen zowel aan katholieken als protestanten toegewezen. De regenten van haar fundatie deden hun werk, waaronder de uitdelingen van de proven aan de bewoners, tot 1677 onder het wakend oog van Maria van Pallaes, die zich in 1657 had laten afbeelden op een bijzonder schilderij. Gezeten voor vijf van haar kinderen – een ervan was al lang uit de gratie – ziet ze toe op de uitdeling van de proven, met haar kameren en het Refectiehuis op de achtergrond. Op die wijze werd de stichteres met haar kinderen in herinnering gehouden. Het schilderij was het werk van Hendrik Bloemaert

Portret van Maria van Pallaes, door Anthony Grolman, naar het schilderij van Bloemaert, collectie Het Utrechts Archief.

Het Refectiehuis, aanvankelijk bestemd voor de regenten maar al gauw verhuurd als woning.

(1601-1672) en hing boven de nog altijd aanwezige fraaie schouw. Al vanaf 1677 werd het Refectiehuis echter als woning verhuurd; het schilderij is sinds 1924 als bruikleen van de fundatie in beheer bij het Centraal Museum, een paar blokken verderop.

De fundatie werd tot 1792 beheerd op de wijze die Maria van Pallaes had bepaald, maar in dat jaar droeg de laatste regent de fundatie over aan een notaris, wiens zoon vanaf 1820 onder het toezicht van de burgemeesters viel. Een reeks administrateurs beheerde de fundatie tot 1910, toen burgemeester en wethouders het beheer op zich namen, ook al was dit in strijd met het testament van Maria van Pallaes. In 1887 en 1901 werden door de fundatie nieuwe woningen gebouwd, drie aan de Pallaesstraat en negen aan de Minstraat. Slechts één daarvan was een vrijwoning, de anderen werden verhuurd ten bate van de fundatie. Ook burgemeester en wethouders bouwden nog na-

mens de fundatie, in 1933 volgden vier woningen in de Keukenstraat en bij het

Servaasbolwerk, en in 1938 22 woningen aan de Wulpstraat.

Het gaat in totaal om 22 woningen van één bouwlaag, gebouwd in 1938, en het was bedoeld als ouderenhuisvesting. Een rijtje van vijf huizen staat aan een kant van de straat, met daarachter een parkje: aan de overkant staan de overige zeventien woningen, met in de knik van de straat een poortje. Een deel van deze woningen kijkt uit op het parkje. Ook al is het een doorgaande straat, het oogt zo toch bijna een hofje.

In tegenstelling tot de Pallaeskamers betrof het hier woningen met meerdere kamers, maar verder lijkt de bouwstijl zeer op de traditionele Utrechtse godskamerbouw. Het ontwerp past dan ook in de stijl van de Delftse School, een destijds in Nederland zeer geliefde traditionalistische bouwstijl. Boven het poortje zit de in 1938 geplaatste gedenksteen, met de wapens van Maria van Pallaes en Hendrik van Schroyesteyn. Die wapens komen ook, net als bij de Pallaeskamers, terug in stenen boven de deuren van de woningen. Zo grepen burgemeester en wethouders doelbewust terug op het verleden. De Wulpstraatwoningen zijn in feite één van de laatste door een Utrechtse fundatie gestichte hofjeswoningcomplexen.

Omdat de gemeente Utrecht van mening was dat het beheer van dergelijke armenfondaties niet meer nodig was, begon men ze af te stoten in de jaren zeventig. In 1979 werden de kamers in de Agnietenstraat voor het bedrag van 1 euro overgedragen aan het Utrechts Monumentenfonds, dat de kap en de gevels van de woningen restaureerde. Tot

Wapenschildjes in de Wulpstraat herinneren ook daar aan Maria van Pallaes en haar man.

'Hoofdgebouw' van de woningen aan de Wulpstraat, met poortje en gedenksteen; onder ook een aantal van de woningen.

1980 hadden de woningen één tappunt voor leidingwater, geen riolering en bedsteden op de verdieping om in te slapen. In 1998 droegen burgemeester en wethouders de rest van de fundatie ook over aan het UMF, dat nu de regent van de fundatie werd. Een aantal panden was al verkocht; het UMF behield naast de oude kameren de panden in de Keukenstraat,

één woning op het Servaasbolwerk en de Wulpstraat.

Zowel het Bruntenhofje als de Pallaeskameren aan de Agnietenstraat zijn ondertussen nog altijd blikvangers in het Utrechtse straatbeeld, vaste punten ook op Utrechtse stads- en hofjeswandelingen, die overigens vergezeld staan van andere liefdadige complexen,

zoals de Fundatie van Renswoude en de Beijerskameren bij de Pallaeskameren, en het Leeuwenberggasthuis, de kameren van Jan van Campen en de Fundatie Metelerkamp bij de Bruntenhof. Zo hadden de stichters het ook bedoeld, en het Utrechts Monumentenfonds zorgt ervoor dat dat ook zo blijft.

HOFJESNIEUWS

AMSTERDAM: RESTAURATIE BESTUURSKAMER LUTHERHOF

Wellicht het grootste hofje van Amsterdam is het Lutherhof aan het Staringplein, ooit ge-

bouwd tussen 1903 en 1909 als opvolger van twee lutherse hofjes in de Jordaan. Na de viering van het honderdjarig bestaan achtte de lutherse diaconie de tijd rijp voor uitgebreide restauraties van het 66 woningen omvattende pand. Als sluitstuk van deze restauratiecampagne is nu ook de bestuurskamer van het hof opgeknapt. Naast nieuw behang en nieuwe gordijnen werd ook de verlichting vernieuwd en zoveel mogelijk uiterlijk teruggebracht naar de verlichting zoals die was in 1909 – al heeft men de spotjes aan het plafond wel gehandhaafd, zij het aangepast. Ook de deuren zijn teruggebracht naar de oorspronkelijke staat. De regentenborden hebben nieuwe plekjes gekregen, maar het portret van Luther hangt ook na de restauratie weer terug op zijn oude plek, pontificaal op de schouw, zodat hij ook in de vernieuwde bestuurskamer welwillend toezicht kan blijven houden op het reilen en zeilen van de Lutherhof.

LEIDEN: NIEUWE HOFJESPOSTZEGELS

Leidenaar en postzegelverzamelaar Frans Hemelop ontwerpt al jaren bijzondere postzegels, en werkt sinds 2017 onder andere aan een reeks van postzegels gewijd aan verschillende Leidse hofjes (zie ook *Hofjeskrant* 43 (voorjaar 2019), bladzijde 10 en *Hofjeskrant* 45 (voorjaar 2020), bladzijde 14). Elk vel bevat tien postzegels en voor de uitgifte wordt ook steeds een fraaie gelegenheids-envelop ontworpen, voorzien van een speciaal stempel en afbeeldingen die naar een bijzonder kenmerk van het desbetreffende hofje verwijzen. Het afgelopen half jaar zijn er weer twee zegels uitgekomen, nummer negen en nummer tien. De eerste toont het Schachtenhofje, gelegen aan de Middelstegracht, gesticht in 1664 door de voormalige weesjongen Anthunis Jacobsz. van der Schacht (c. 1613-1669). Hij bepaalde in zijn testament dat een hofje met twaalf huisjes moest worden gebouwd, waar bewoners van 40 jaar en ouder gratis mochten wonen, waarbij familieleden van Van der Schacht en bewoners die net als hij in het weeshuis van Leiden

waren opgegroeid voorrang hadden op andere kandidaten. Het hofje werd in 1671 voltooid.

De tweede toont Meermansburg aan de Oude Vest, in 1681 gesticht door Maarten Meerman (1627-1684), bewindhebber van de VOC, en zijn vrouw Helena Verburch (1683-1683). Hier stond in de middeleeuwen het klooster Nazareth, dat van 1567 tot 1592 diende als leprozenhuis. In 1596 werd het klooster vervangen door 63 kleine rug-aan-rug arbeiderswoningen. Het kinderloze echtpaar kocht de locatie voor 8500 gulden van het Leidse stadsbestuur, en besloot er een hofje te bouwen uitsluitend bestemd voor 'eerbaere, nugtere Weduwen ofte Vrouspersonen, ter goeder naeme en fame sijnde, ten minste boven de veertig Jaeren out sijnde, geen kinderen hebbende'. Het echtpaar zorgde er wel voor dat ze werden herinnerd, onder andere door het beeldhouwwerk bovenop de put, van een zee-meerman (Meerman) die met getrokken zwaard een burcht (Verburch) verdedigt. Alle zegels in de reeks zijn frankeergeldig tot en met 20 gram; daarboven, tot en met 50 gram moet men er twee plakken, enzovoort. Omdat de waarde aangeduid wordt met een '1' behouden ze hun frankeerwaarde ook na verhoging van de tarieven door PostNL. Meer informatie over deze fraaie persoonlijke postzegels kunt u vinden op: <https://hemelop.nl>.

BROEK IN WATERLAND:

MODELWONING HOFJE GEREED

In *Hofjeskrant* 46 (najaar 2020), bladzijde 15, werd melding gemaakt van de aankoop door Stadsherstel Amsterdam van het wederopbouwhofje in Broek in Waterland, in 1954 gebouwd naar een ontwerp door de gemeentearchitect Karel Simons (1905-1975). Nadat Stadsherstel eigenaar werd, is begonnen met het wegwerken van achterstallig onderhoud. Zo is de buitenkant geschilderd, en is ook meteen onderzocht hoe de huizen energiezuiniger gemaakt konden worden.

Toen de huurder van huisje nummer 3 kort daarop de woning verliet toverde Stadsherstel dit om tot modelwoning. Met de verbouwing zijn de leefbaarheid en duurzaamheid van het huis aanzienlijk verbeterd. Vóór renovatie had het monument een voorlopig energielabel E. Sinds de aanpassingen is dat verhoogd: pand nummer 3 is beter geïsoleerd, voorzien van een warmteterugwininstallatie en achterzetramen. Het laddertje naar de gehorige en koude zolder, die de meeste bewoners gebruikten als slaapkamer, is vervangen door een vaste trap; de zolder is geïsoleerd. Verder zijn de badkamer en het toilet vernieuwd. De voormalig gecombineerde badkamer en wc uit 1994 zijn nu gescheiden. Het toilet bevindt zich op de begane grond, de badkamer is naar de zolderverdieping verplaatst.

De renovatie diende voor Stadsherstel zelf ook als voorbeeld, om ervan te leren hoe de volgende huisjes sneller en in één keer goed kunnen worden aangepakt. Op vrijdag 5 februari 2021 konden de andere bewoners van het hofje voor het eerst een kijkje nemen op nummer 3. Zo konden ze met eigen ogen aanschouwen wat zij eventueel graag aan hun eigen huisje veranderd willen zien; de bewoners mogen namelijk zelf kiezen of ze wel of niet voor verbetering van hun woning gaan, zoals dat ook bij andere hofjes zal gaan. Zo zal het hofje in de loop der jaren worden opgeknapt en een fraai voorbeeld blijven van hoe het hofje ook na de Tweede Wereldoorlog Nederlandse bouwmeesters en burgervaders bleef inspireren, ook al zijn er juist in die tijd ook veel historische hofjes verdwenen. Stadsherstel ziet ondertussen wel met veel zorg aan dat het afbreken van monumentale panden voor stadsvernieuwing helaas weer toeneemt in Nederland, en blijft op de bres staan voor herstel boven afbraak.

GRONINGEN: VERKOOP PEPERGASTHUIS AFGEBLAZEN

Nadat de zaak van het Groningse Pepergasthuis twee jaar lang een regelmatig terugkerend onderwerp geweest is in deze krant (zie *Hofjeskrant* 42, najaar 2018, bladzijden 13-14; *Hofjeskrant* 44, najaar 2019, bladzijde 13; *Hofjeskrant* 46 (najaar 2020), bladzijde 14) kan deze artikelenreeks worden afgesloten met het bericht dat in november 2020 een voor alle betrokken partijen gunstige afloop heeft plaatsgevonden.

In het vroege najaar liep nog altijd een zaak van de gemeente Groningen tegen woningcorporatie Lefier bij de bestuursrechter. Lefier wilde het in onderhoud zeer dure Pepergasthuis verkopen aan een particuliere partij en had daarvoor van alle betrokken gezagsdragers het groene licht gekregen; de gemeente, bij monde van wethouder Roeland van der Schaaf en gesteund door bewoners en gebruikers van het Pepergasthuis, wilde daar niets van weten. Het kwam tot vragen in de Tweede Kamer, en de botsing tussen gemeente en woningcorporatie was bij tijd en wijle heftig, maar er werd ook gesproken over een andere oplossing. Die is gevonden: Lefier heeft afgezien van de verkoop en waarborgt dat het Pepergasthuis zijn soci-

ale huurstatus blijft behouden, tot grote blijdschap van de bewoners en de gebruikers. De beoogde koper is in plaats van het Pepergasthuis een ander gebouwencomplex in de stad aangeboden, een voormalig bedrijfsverzamelgebouw dat hij mag ombouwen tot woningen.

De gemeente heeft voor het behoud van de sociale huurfunctie van het Pepergasthuis wel een potentiële financiële veer moeten laten: Lefier krijgt in ruil voor het afblazen van de verkoop de mogelijkheid in de komende jaren op verschillende plekken in Groningen 300 bouwkavels van de gemeente te kopen waarop sociale huurwoningen kunnen worden gebouwd. Daarbij ziet de gemeente af van de verkoop aan mogelijk meer geld biedende commerciële partijen. Niettemin zag wethouder Van der Schaaf de gesloten overeenkomst als een win-winsituatie: het monumentale Pepergasthuis behoudt zijn historische sociale en maatschappelijke functie voor de stad Groningen. Lefier gaat het Pepergasthuis, waar de laatste jaren ook veel onderhoud achterwege is gebleven, renoveren: van de 29 woningen in het hofje worden er nu nog maar elf verhuurd. De achttien leegstaande woningen gaan eerst gerenoveerd worden, net als

de daken: dat gaat Lefier alvast 1 à 2 miljoen euro kosten. In de toekomst zullen ook de nog bewoonde woningen worden gerenoveerd. Na de renovatie zullen de woningen weer verhuurd worden.

Woningcorporatie Lefier is geen deelnemer aan het Landelijk Hofjesberaad, maar niettemin is de zaak van het Pepergasthuis hier met belangstelling gevolgd omdat het de laatste jaren lijkt alsof veel woningcorporaties af willen van dure, monumentale panden. Daarbij wordt soms ook overgegaan tot verkoop aan commerciële, particuliere partijen. Hoe begrijpelijk ook, en met alle begrip voor de soms lastige positie van woningcorporaties in deze tijden, als het gaat om monumentale panden met een sociale functie als hofjes moet worden geconstateerd dat als een gevolg van de verkoop die sociale functie sterk in het gedrang komt, of zelfs ten einde komt. Het is de vraag of dat de instandhouding van een monumentaal pand wel ten goede komt. Als hofjes zich om de een of andere reden niet meer kunnen handhaven, is het wellicht beter om als partner een betrouwbare monumentenzorginstelling te verkiezen boven een woningcorporatie of een particulier.

HAARLEM: HENDRICK DE KEYSER NIEUWE EIGENAAR VAN TEYLER'S HOFJE

Ook in Haarlem verkocht een woningcorporatie begin 2021 een hofje, met aanzienlijk minder tegenstand dan in Groningen. De koper was dan ook een vertrouwde partij die kan waarborgen dat het hofje aan zijn oorspronkelijke doelstellingen blijft beantwoorden: Vereniging Hendrick de Keyser, deelnemer van het Landelijk Hofjesberaad uit hoofde van reeds aanwezig hofjesbezit in het woningbestand van de vereniging. Het Teyler's Hofje, gebouwd in de jaren 1785-1787 door bouwmeester Leendert Viervant (1752-1801) in opdracht van de directeurs van Teyler's Stichting, is

een bekend en opvallend gezicht in het Haarlemse straatbeeld, verscholen achter zijn statige gevel aan het Spaarne. Het dankt zijn ontstaan aan Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778), een zeer rijke doopsgezinde Haarlemse koopman, bankier en zijdefabrikant, die al als jonge man een hofje kocht en van negen naar twaalf huisjes uitbreidde en bestemde als woning voor arme oudere vrouwen. Dit eerste hofje bestaat nog steeds: omdat de Teyler's Stichting het als ongeschikt voor uitbreiding beschouwde is het in 1787 om niet overgedragen aan het Vrouwen- en Anthoniegasthuis, dat daar nog altijd gehuisvest is (en sinds 2018 deelnemer aan het Landelijk Hofjesberaad; zie *Hofjeskrant* 41, voorjaar 2018, bladzijden 8-9).

Na zijn kinderloos overlijden liet Teyler zijn omvangrijke nalatenschap ten dienste van de samenleving na: zijn huis werd het 'Fundatiehuis', waar het bestuur van zijn stichting vergaderde. Tegenwoordig zijn de directeurs van de Teyler's Stichting, die elk maximaal twaalf jaar zitting hebben, verantwoordelijk voor twee genootschappen, twee bijzondere leerstoelen aan de Universiteit Leiden, schrijven ze nog altijd twee prijsvragen uit en organiseren ze winterlezingen, en uiteraard dragen ze de zorg voor het gebouw en de collecties van het Teyler's Museum, dat is voortgekomen uit Teyler's verzamelingen en geldt als het oudste museum van Nederland.

Heel lang was daar dus ook Teyler's

Hofje bij. Maar toen rond het begin van de 21ste eeuw duidelijk werd dat een grootscheepse en kostbare restauratie van het hofje nodig was, bleek het moeilijk om dat voor elkaar te krijgen. In 2007 sloot de Stichting daarom een overeenkomst met Elan Wonen, dat vanaf toen verhuur en onderhoud van het hofje op zich nam, evenals de restauratie. Voorwaarde was wel dat bewoning voorbehouden bleef aan alleenstaande vrouwen van vijftig jaar en ouder met een bescheiden inkomen. In 2011 werd het hofje zelfs in eigendom overgedragen aan de woningcorporatie. Door de herziene woningwet heeft Elan Wonen echter besloten om zich te bepalen tot hun kerntaak en afscheid te nemen van het Teyler's Hofje.

Vereniging Hendrick de Keyser kon op 29 december 2020 het hofje van de woningcorporatie kopen, dankzij een legaat aan de vereniging van vrijwilliger Jan Verschuuren en dankzij de steun van de BankGiro Loterij. Het hofje geldt als een mooie aanvulling op het statige bezit van de Vereniging in Haarlem, dat bijvoorbeeld ook het Hodshonhuis aan het Spaarne en Huis Barnaart aan de Nieuwe Gracht bezit. Deze gebouwen zijn alle drie neoclassicistische monumenten met fraai versierde interieurs. Het poortgebouw van het hofje is uniek in Nederland, en de regentenkamer verkeert geheel in oorspronkelijke staat – niet in de laatste plaats omdat het slechts weinig werd gebruikt en bovendien onverwarmd is.

Aan de doelstelling van het hofje zal niets veranderen: Carlo Huijts, directeur van Hendrick de Keyser zei hierover: 'We zorgen dat het hofje wordt voorbereid op de toekomst, binnen het gedachtegoed van Pieter Teyler'. De overdracht heeft de zegen van de directeurs van Teyler's Stichting: de Stichting behoudt wel het gebruiksrecht van de regentenkamer, om er bijeenkomsten te organiseren, en de directeurs verzorgen vaak nog rondleidingen in het hofje tijdens Open Monumentendag.

Vereniging Hendrick de Keyser heeft op YouTube een filmpje geplaatst waarin architectuurhistoricus Wouter van Elburg een rondleiding geeft door het hofje, twee van de woningen met nog oorspronkelijke elementen, en de regentenkamer.

BOEKENNIEUWS

VIJFDE DEEL VAN DE HOFJESREEKS

In november 2020 kwam het vijfde deel uit van de Hofjesreeks, geschreven door Dick de Boer, emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Groningen. Dick heeft gepubliceerd over tal van onderwerpen uit de middeleeuwse geschiedenis, en is één van de eerste Nederlandse historici die zich diepgaand verdiepte in de geschiedenis van het hofje. Als student in Leiden was hij actief in de Stichting Leidsche Hofjes, en hield hij zich al bezig met de geschiedenis van de Leidse hofjes, waarover hij publiceerde in het tijdschrift van de stichting.

In dit deel van de Hofjesreeks schrijft Dick over het Nederlandse hofje als een laatmiddeleeuwse vinding. Vanaf de 14de eeuw werden in veel steden zogenaamde godskameren gesticht, kleine woningen waar armen 'om Gods wil' kosteloos mochten wonen. In de loop der tijden ontwikkelde deze vorm van liefdadigheid zich tot het zo bekende hofje. Dick behandelt de opkomst van het hofje, geplaatst in de context van de middeleeuwse armenzorg, en beantwoordt vragen als: 'hoe zagen hofjes er in die tijd uit? Waarom speelde de bedevaart naar Jeruzalem zo'n belangrijke rol bij het stichten van hofjes? Wie waren de middeleeuwse hofjesstichters? Wat waren eigenlijk de achterliggende redenen om een hofje te stichten? En wie mochten er in deze middeleeuwse hofjes wonen, en wat moesten ze ervoor doen?'. Dit vijfde deel gaat in tijd vooraf aan de al eerder verschenen delen *Hofjes als paleizen*, *Traditie in beweging* en *Open en besloten*. Met deze vier delen van de Hofjesreeks is de geschiedenis van het Nederlandse hofje nu voor het eerst geheel in kaart is gebracht.

Dick de Boer tijdens de presentatie van zijn boek.

Tussen 'Goidscameren' en hofjes. De ontwikkeling van charitas en ouderenzorg in Nederland tot ca. 1600
Gebonden, 144 pagina's,
rijkelijk geïllustreerd
ISBN: 978 90 70095 21 5
Prijs per boekje €19,50
(voor deelnemers aan het LHB €15,00).

ERRATUM

In het onlangs verschenen boek van Dick E.H. de Boer, *Tussen 'Goidscameren' en hofjes. De ontwikkeling van charitas en ouderenzorg in Nederland tot ca. 1600* (Den Haag 2020), is in de lijst van literatuur en uitgegeven bronnen op p. 135 helaas de volgende titel weggevalen: Martin Hillenga en Hilde Krips-van der Laan (red.), *Tot hulp en troost. Het Heiligen Geest Gasthuis in Groningen* (Groningen 2016).

